

# 1791 M. GEGUŽĖS 3-IOSIOS KONSTITUCIJA IR LIETUVOS KONSTITUCINGUMO TRADICIJA

DOC. DR. VAIDOTAS A. VAIČAITIS

*Vilniaus universiteto Teisės fakulteto  
Viešosios teisės katedra  
Vilnius University Faculty of Law  
Department of Public Law  
Saulėtekio al. 9-405, Vilnius  
El. paštas vaidotas1@hotmail.com*

## Santrauka

*Straipsnyje pateikiamas trumpas 1791 m. gegužės 3-iosios Konstitucijos tyrimas Lietuvos konstitucinės teisės požiūriu, kuriuo norima paskatinti Lietuvos konstitucinės teisės specialistų diskusiją dėl Konstitucijos vertinimo. Tai padaryti yra būtina, nes iki šiol šio dokumento svarba buvo nagrinėta praktiškai išimtinai Lietuvos istorikų darbuose. Straipsnį sudaro trys dalys: 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija ir šiuolaikinė konstitucingumo tradicija; Gegužės 3-iosios Konstitucija ir Lietuvos matmuo; Gegužės 3-iosios Konstitucija kaip sudėtinės Abiejų Tautų Respublikos 1791 m. Konstitucijos dalis.*

*Straipsnis baigiamas išvadomis, iš kurių svarbiausia yra ta, jog Lietuvos konstitucingumo tradicijos šaltiniu siūloma laikyti sudėtinę 1791 m. Abiejų Tautų Respublikos Konstituciją, kurią sudarytų keturi konstituciniai aktai: Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas (su Gegužės 5 d. Seimo deklaracija), 1791 m. kovo 24 d. Seimelių įstatymas, 1791 m. balandžio 21 d. Miestų įstatymas ir 1791 m. spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio*

*Įsipareigojimas, kuris, vertinant Lietuvos konstitucingumo požiūriu, yra esminis konstitucinis aktas, leidžiantis visus minėtus Ketverių metų Seimo konstitucinius aktus perskaityti Lietuvos konstitucingumo tradicijos kontekste.*

**Reikšminiai žodžiai:** Konstitucija; Seimas; Lietuva; Abiejų Tautų Respublika; 1791 m.

## Įvadas

### LIETUVIŲ TAUTA

- prieš daugelį amžių sukūrusi Lietuvos valstybę  
 - jos teisinius pamatus grindusi Lietuvos Statutais ir Lietuvos Respublikos Konstitucijomis <...>

Iš 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulės

Gegužės 3-iosios Konstitucija, be abejonės, gali būti vadinama didžiojo naratyvo ir istorinės bei kultūrinės „atminties vieta“, nes su jos priėmimu, (ne)galiojimu ir tekstiniu turiniu susijusios skirtingos interpretacijos Lietuvoje, Lenkijoje ir kitų Europos ir pasaulio valstybių istoriografijoje. Lenkijoje daugelis miestelių turi gatves, pavadintas „3-ego Maja“, be to, Gegužės 3-ioji Lenkijoje yra nedarbo diena, kartu tai yra tautos vienybės ir pasididžiavimo diena. Atsakymas į klausimą, kaip šis dokumentas yra vertinamas Lietuvoje, nėra vienareikšmis. Šio atsakymo paieškos veda į lietuvių ir lenkų tautinio atgimimo bei nacionalinių valstybių kūrimo laikotarpį prieš ir po Pirmojo pasaulinio karo. Nacionalinės etninės tautos, kaip valstybės kūrėjos ir politinio suvereniteto subjekto, samprata buvo būdinga praktiškai visoms tuo metu su(at)sikūrusioms Europos valstybėms. Šis XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių tautos atsirbojimo nuo lenkų tautos judesys lėmė ir vadinamojo lietuviškojo istorijos didžiojo naratyvo konstravimą, kuriame praktiškai neliko vietos lietuvių ir lenkų santykių sąlyčio taškams arba

jie dažniausiai buvo vaizduojami neigiamame kontekste. Panašiai atsitiko ir vertinant Gegužės 3-iosios Konstituciją ir kitus Ketverių metų Seimo konstitucinius aktus, neradusius vietos Lietuvos didžiojo naratyvo pasakojime. Tai iš dalies atsispindi ir 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje, kurios nuorodoje į konstitucinius ir teisinius Lietuvos šaltinius nuo XVI amžiaus Lietuvos statutų iš karto peršokama į XX a. Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucijas.

Gegužės 3-iosios Konstitucijos reikšmės permąstymas Lietuvos konstitucingumo kontekste, ypač po Lietuvos Respublikos Seimo 2007 m. balandžio 17 d. ir 2011 m. balandžio 28 d. rezoliucijų priėmimo<sup>1</sup>, galėtų tam puikiai pasitarnauti, turint omenyje pastarosios rezoliucijos nuostatą, pagal kurią pirmoji Europoje Konstitucija yra „*Gegužės trečiosios Konstitucija su Abiejų Tautų tarpusavio įžadu*“.

Pagrindinis straipsnio tikslas – pabandyti iširti 1791 m. gegužės 3-iosios Konstitucijos sąsajas su Lietuva ir pradėti diskusiją apie tai, ar įmanoma šį ir kitus Ketverių metų Seimo konstitucinius aktus įtraukti ne tik į Lietuvos istorijos didįjį naratyvą, bet ir į Lietuvos konstitucingumo tradiciją. Kitais žodžiais tariant, šiuo straipsniu nesistengiama paneigti didžiojo ar metanaratyvo valstybės (ir tautos) istorijoje būtinybės, nes manytina, kad taikiai gali sugyventi keli naratyvai, iš kurių vienam vis dėlto galima teikti pirmenybę. Pagrindinis tyrimo **objektas** ir **šaltinis** yra Gegužės 3-iosios Konstitucija ir kiti su ja susiję 1791 m. konstituciniai teisės aktai. Pagrindiniai tyrimo **metodai**: aprašomasis, lyginamasis ir analitinis.

<sup>1</sup> *Valstybės žinios*. 2007, Nr. 48-1855; 2011, Nr. 53-2542. Pirmosios rezoliucijos tekstas atpasakoja labiau „lenkiškos“ Abiejų Tautų Respublikos naratyvą, pagal kurį Abiejų Tautų Respubliką reikėtų vertinti kaip vieną iš pirmųjų Europos valstybių vienijimosi pavyzdžių, t. y. tarsi Europos Sąjungos pirmtakę. Savo ruožtu antroji rezoliucija bando kurti „lietuviškąjį“ Respublikos ir Gegužės 3-iosios Konstitucijos naratyvą. Ypač paminėtina 2011 m. rezoliucijos nuostata, kad „Seimas <...> pabrėždamas, kad Gegužės trečiosios Konstitucija su Abiejų Tautų tarpusavio įžadu yra pirmoji moderni rašytinė Konstitucija Europoje ir antroji rašytinė Konstitucija pasaulyje“.

Svarbu taip pat paminėti, jog straipsnyje laikomasi nuomonės, kad XX a. pab. atsikūrusi Lietuvos Respublika valstybingumo aspektu yra viduramžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, kaip Lietuvos valstybės, tęsinys, nepaisant to, jog tiek lietuvių tautos (pvz., bajoriškiosios, pilietinės, etninės), tiek suvereno samprata skirtingais laikotarpiais mūsų valstybėje buvo suprantama skirtingai (tokiam požiūriui atliepia ne tik 1992 m. Konstitucijos nuoroda į Vilnių, kaip Lietuvos valstybės sostinę, bet ir jau minėta jos preambulės nuoroda į „prieš daugelį amžių“ sukurtą Lietuvos valstybę ir XVI a. Lietuvos statutus, kaip šios valstybės „teisinius pamatus“).

## I. 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija ir šiuolaikinė konstitucingumo tradicija

Pirmiausia reikėtų užduoti klausimą, ar Gegužės 3-iosios Konstitucija (nepaisant jos trumpo galiojimo) yra konstitucija moderniaja prasme, kurios prototipu visuotinai laikoma 1787 m. JAV Konstitucija? Kitais žodžiais tariant, šioje dalyje pavadinimas nebus nagrinėjamas: ar dokumentą drąsiai galima vadinti *konstitucija*, ar reikėtų grįžti prie jo originalaus pavadinimo *Valdymo įstatymas* (lenk. *Ustawa rządowa*). Kadangi jau nuo dokumento priėmimo momento tiek Seimo, tiek ir visuomenės jis buvo vadinamas *konstitucija*, vėlesnėse jo publikacijose nusistovėjo pavadinimas „Gegužės 3-iosios Konstitucija“ (beje, šio dokumento turinyje net 24 kartus jis pavadinamas *konstitucija*). Reikalą kiek komplikuoja tai, kad terminas Seimo *konstitucija* jau nuo XVI a. Abiejų Tautų Respublikos teisinėje sistemoje buvo vartojamas įvardijant tam tikrą ordinarinį Seimo įstatymą arba įstatymų paketą (lot. *constitutiones*, lenk. *konstytucja sejmowa*).

Reikėtų pabrėžti, kad terminas *konstitucija* į Renesanso ir Apšvietos laikotarpio teisinę vartoseną (pirmiausia per kanonų teisę) atėjo iš romėnų teisės tradicijos, kur terminu *constitutiones* buvo įvardija-

mi tam tikri svarbūs imperatoriaus ediktai<sup>2</sup>. Vis dėlto svarbiausia ne tiek terminas, kiek tam tikros moderniosios konstitucijos savybės, leidžiančios konkretų dokumentą priskirti modernių konstitucijų kategorijai. Nesigilinant į konstitucionalizmo teoriją, galima išskirti tris svarbiausias konstitucijos savybes (principus): 1) pirmiausia konstitucija, kaip steigiamasis aktas ir iš to kylanti jos viršenybė prieš kitus teisės aktus, bei sudėtingesnė jos priėmimo ir keitimo tvarka, 2) joje numatyta (dažniausiai nauja) valstybės valdžios sandara ir užfiksuotas valdžių padalijo principas bei 3) (tam tikros) žmogaus teisių garantijos<sup>3</sup>. Šie trys principai daugiau ar mažiau atsispindi tiek 1787 m. JAV Konstitucijoje, tiek ir 1789 m. Prancūzijos Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje, kurios XVI straipsnyje gana kategoriškai teigiama: „*Visuomenė, kurioje (žmogaus) teisių garantijos nėra užtikrintos ir valdžių padalijimas nėra įtvirtintas, neturi Konstitucijos*“. Tačiau teisybės dėlei reikia pasakyti, kad XVIII a. pab. konstitucijose (t. y. pirmosiose konstitucijose) verta labiau ieškoti šių principų užuomazgų, o ne galutinio išplėtojimo, nes priešingu atveju *konstitucijos* titulo negalėtume suteikti net, pavyzdžiui, 1814 m. Norvegijos Konstitucijai (visuotinai laikomai vienai iš pirmųjų pasaulio konstitucijų), kurioje užfiksuotos tik kuklios kai kurių minėtų principų užuomazgos.

1. Vertinant pirmąją konstitucijų savybę reikia pripažinti, kad Gegužės 3-iosios Konstitucijos steigiamasis pobūdis<sup>4</sup> atsiskleidžia ne tik tuo, jog numato naujas institucijas, tokias kaip Įstatymų Sargyba, bet pirmiausia tuo,

<sup>2</sup> Nekrošius, I., Nekrošius, V., Vėlyvis, S. *Romėnų teisė*. Kaunas: Vijusta, 1996, p. 20–21.

<sup>3</sup> Tiesioginis konstitucijos taikymas teismuose nėra minimas, nes šis konstitucijos principas kontinentinėje Europoje galutinai įsitvirtino tik po Antrojo pasaulinio karo.

<sup>4</sup> Steigiamasis aktas yra tas, kuris steigia iki tol neegzistavusią teisinę visuomeninę tikrovę. Išsamiau apie steigiamąjį konstitucijos pobūdį žr.: Vaičaitis, V. Suvereniteto samprata ir 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai*. Vilnius, 2012, p. 106–114; Vaičaitis, V. 1949 m. vasario 16-osios Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos deklaracija ir jos reikšmė Lietuvos Respublikos teisei sistemai. *Nepriklausomos Lietuvos teisė: praeitis, dabartis ir ateitis*. Vilnius, 2012.

kad steigia visai naują valstybės valdymo formą – konstitucinę paveldimą monarchiją. Todėl (tiesa, plačiaja prasme) Gegužės 3-iosios Konstituciją galima įtraukti į valdovo ir bajorų sudaromų *pacta conventa* sąrašą, nes tokiu aktu valdovas ir bajorai sudarydavo visai naują tarpusavio sutartį dėl valstybės valdymo, o tokie *pacta conventa* šiuolaikiniu požiūriu visuomet yra valstybės konstituciniai aktai<sup>5</sup>. Taip pat pabrėžtina, kad Konstitucijos tekste užfiksuota jos viršenybė prieš kitus Seimo aktus, o tai ją išskiria iš kitų Seimo konstitucijų-įstatymų. Preambulėje ir VI straipsnyje apie šią Konstituciją teigiama: „*Skelbiame ją šventa ir neliečiama, kol tauta įstatymo numatytu laiku savo aiškia valia pripažins būtina pakeisti joje kokį nors straipsnį <...>, šią konstituciją visame kame turi atitikti kiti dabartinio Seimo išleisimi įstatymai <...>*“; „*Užkirsdami kelią šiurkštiems ir dažniems tautos konstitucijos keitimams iš vienos pusės ir pripažindami būtinybę ją tobulinti <...> skiriame metą ir laiką Konstitucijai peržiūrėti ir pataisyti kas dvidešimt penkerius metus*“<sup>6</sup>. Taigi, tai nėra eilinis ordinarinis Seimo įstatymas, nes šis dokumentas turėjo bent jau iki 1816 m. galioti nekeičiamas<sup>7</sup>. Tačiau šios Konstitucijos viršenybės principą kiek komplikuoja tai, kad joje nėra numatyta sudėtingesnė jos priėmimo tvarka, palyginti su paprastais Seimo įstatymais, kaip tai, pavyzdžiui, numatyta 1787 m. JAV Konstitucijoje ir iš dalies 1791 m. rugsėjo 3 d. Prancūzijos Konstitucijoje. Dar daugiau, nors 1791 m. gegužės 5 d. Seime perbalsuojant dėl Konstitu-

<sup>5</sup> Vis dėlto istoriografija *pacta conventa* atsiradimą Abiejų Tautų Respublikos istorijoje sieja su 1573 m. Henriko (Henry de Valois) artikulais, kuriuose atsispindėjo naujojo – *renkamo* Respublikos valdovo – sutartis su jį išrinkusiais bajorais, o Gegužės 3-iosios Konstitucijoje buvo vėl grįžtama prie sosto paveldėjimo. Kita vertus, konstitucinio rango dokumentams galima priskirti kiekvieną LDK ar Abiejų Tautų Respublikos valdovo privilegiją, įskaitant ir Lietuvos statutus, turinčius valdovo privilegijas, t. y. jo sutartis su bajorais, požymių. Žr. Machovenko, J. Piliučio ir valstybės santykiai 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijoje: paveldas ir pamoka. *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai*. Vilnius, 2012, p. 8.

<sup>6</sup> Čia ir toliau bus naudojamosi Eligijaus Railos į lietuvių kalbą išverstu Konstitucijos tekstu, žr. Raila, E. *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*. Vilnius: Aidai, 2007.

<sup>7</sup> Analogiškos nuomonės apie šios Konstitucijos viršenybę prieš kitus Seimo aktus laikosi ir lenkų istorikas Michałs Petrzakas, žr. jo studiją: Petrzak, M. *Konstytucja 3 Maja 1791 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011, p. 4, 10.

cijos, ji buvo patvirtinta vienbalsiai<sup>8</sup>, tačiau ją priimant nebuvo išlaikytos reikiamos „deliberacijos“ procedūros, taikytos Reformų (Ketverių metų) Seimo. Kitais žodžiais tariant, Gegužės 3-iosios Konstitucija buvo priimta (antrą kartą balsuojant dėl jos gegužės 5 d.) formaliai nesilaikant Seimo konstitucijų priėmimo reikalavimų, apeliuojant į valstybės situacijos sudėtingumą, išimtinę padėtį ar *force majeure*<sup>9</sup>. Kita vertus, nors Konstitucijos tekste jos keitimo tvarkai ir nėra nustatytas ypatingos daugumos reikalavimas, tačiau dėl 25 metų „apmąstymo“ traktuotinas kaip sąlygojantis išskirtinai sudėtingą jos keitimo tvarką (kuri taip niekada ir nebuvo praktiškai pritaikyta jokioje pasaulio valstybėje).

Su Konstitucijos steigiamuoju pobūdžiu labai susijusi ir tautos – suverenų – samprata. Tačiau reikia pripažinti, kad terminas *tauta* Konstitucijos tekste vartojamas dviprasmiškai, t. y. dvejopa prasme: viena vertus, pagal Jeano-Jacqueso Rousseau idėją tautos samprata apima visus gyventojus, įskaitant ir žemdirbius valstiečius (IV str.), kita vertus, tauta ir piliečiais vadinami išimtinai bajorai (šlėktos), turintys teisę dalyvauti įstatymų leidyboje ir sprendžiant kitus valstybės klausimus (VI str. 3 d. 1 p., VI str. 8 d.) Seime ir seimeliuose<sup>10</sup>. Be to, ir Konstitucija priimama ne visuotinos (pilietinės) tautos, o karaliaus, kaip tautos valios reiškęjo, ir Seimo atstovų, t. y. vyriškos giminės bajoriškosios tautos atstovų, pritarimu<sup>11</sup>.

<sup>8</sup> Kochlewski, W. *Ustawa Rządowa. Konstytucja 3 Maja 1791: pierwodruki*. Warszawa, 2005, p. 3. Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad tie Seimo atstovai, kurie nepritarė Konstitucijai, tiesiog nedalyvavo gegužės 5 d. Seimo posėdyje.

<sup>9</sup> Šapoka, A. Raštai. T. 2. *Lietuva Reformų Seimo metu. Iki 1791 m. Gegužės 3 d. Konstitucijos*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008, p. 415.

<sup>10</sup> Dviprasmę tautos sampratą Konstitucijoje (lenk. *dwojakie znaczenie terminu naród*) pastebėjo ir lenkų istorikas Michał Petrzakas, žr.: Petrzak, M. *Konstytucja 3 Maja 1791 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011, p. 9.

<sup>11</sup> Būtent bajorai Konstitucijoje įvardijami „konstitucijos gynėjais“ (II str.). Aišku, būtina pastebėti, kad pilietinės tautos, kaip visų valstybės gyventojų, piliečių visumos samprata XVIII a. dar nebuvo įtvirtinta jokioje valstybėje. Pvz., Prancūzijos 1791 m. Konstitucija pilietines teises numatė tik gyventojams vyrams, mokantiems ne mažesnę kaip trijų darbo dienų mokesčių, o JAV Konstitucija pilietinių teisių nesuteikė ne tik moterims, bet ir vietiniams indėnams.

2. Kitas svarbus modernios konstitucijos bruožas, nustatytas Gegužės 3-iosios Konstitucijos tekste, yra jau minėta nauja valdžios sandara ir valdžių padalijimas. Konstitucijoje keičiama valstybės valdymo forma: iš bajorų demokratijos su renkamu monarchu į paveldimą monarchiją iš Saksonijos elektorių; Konstitucija sustiprina miestiečių padėtį ir sudaro sąlygas formuotis trečiajam luomui (su galimybe dalyvauti Seime) ir kas dar svarbiau – pirmąkart konstituciniu lygmeniu įtvirtina valstiečių teisinę padėtį, jiems suteikdama specialų konstitucinį teisinį statusą. Įdomu tai, kad Konstitucija, konstitucionalizavusi 1791 m. kovo 24 d. Seimelių įstatymą, kartu susiaurino iki tol Respublikoje egzistavusią bajoriškosios tautos sampratą, bežemiams šlėktoms (plikbajoriams) uždrausdama dalyvauti vietos seimeliuose, rinkusiuose Seimo atstovus. Aišku, būtina pripažinti, kad Abiejų Tautų Respublikos Konstitucija, skirtingai nei tų pačių metų Prancūzijos Konstitucija, nepretendavo panaikinti luominę santvarką ir įvesti visuotinę piliečio sampratą. Vis dėlto Gegužės 3-iosios Konstitucijoje atsispindi minėtas valdžių padalijimo principas, prieš beveik dvejus metus deklaruotas Prancūzijos Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje. Pavyzdžiui, Konstitucijos V straipsnyje teigiama: „*Idant Respublikos valstybių vientisumas, pilietinė laisvė ir visuomenės tvarka visam laikui išliktų pusiausvyroje, lenkų tautos valdymą turi sudaryti trys valdžios <...>, tai yra: Įstatymų leidžiamoji valdžia – luomų susirinkimas (w stanach zgromadzonych); Aukščiausioji vykdomoji valdžia – karalius bei Sargyba; Teisminė valdžia – šiam tikslui įkurtuose teisminiuose organuose (w juryzdykcyach)*“. Labai svarbu paminėti, kad Konstitucija atskyrė ne tik legislatyvinę valdžią nuo vykdomosios (nors karalius turėjo pirmininkauti Senatui), bet ir atribojo teisminę valdžią nuo kitų dviejų: „*Teisminė valdžia negali būti vykdoma nei įstatymų leidžiamosios valdžios, nei karaliaus, o tik šiam tikslui įsteigtų ir išrinktų magistratūrų*“ (VIII str.).

3. Vertinant Gegužės 3-iosios Konstitucijos santykį su trečiąja minėta moderniōs konstitucijos savybe (žmogaus teisių lygmuo), reikia pripažinti, kad žmogaus teisės (kaip prigimtinės) šiuolaikiniu požiūriu garan-



tuotos nebuvo, nes nebuvo panaikinta baudžiava ir valstybės luominė santvarka, kaip tai buvo padaryta po keturių mėnesių priimtoje pirmoje Prancūzijos Konstitucijoje. Aišku, tam tikras, nors ir minimalus, judesys šia linkme buvo. Pirmiausia, kaip minėta, valstiečiams Konstitucijoje skirtas atskiras IV straipsnis „Valstiečiai“ (lenk. „*Chłopi Włościanie*”), kuriame valstiečiai įvardijami kaip žmonės, „iš kurių rankų trykšta gausiausia krašto turtų versmė ir kurie sudaro didžiausią tautos gyventojų dalį“. Dar daugiau – jie Konstitucijos „priimami teisės ir krašto valdymo globon“, o dvarininkų ir valstiečių susitarimai, „surašyti teisingomis sąlygomis taps bendru ir abipusiu įsipareigojimu“, kurių žemės savininkai „niekada savavališkai negalės pakeisti“ (IV straipsnis). Taip pat svarbu paminėti, kad šiame straipsnyje numatyta visiška laisvė naujai atvykstantiems į Respubliką asmenims (pvz., sentikiams ar kitiems asmenims, bėgusiems iš Rusijos) bei tiems, kurie anksčiau iš krašto pasišalinę, dabar norėtų į tėvynę grįžti, pavyzdžiui, kiekvienas naujai atvykęs žmogus „turi visišką laisvę užsiimti savo amatu, turi laisvę sudaryti sutartis dėl gyvenamosios vietos, darbo atlygio ar činšų tokiam laikui, kokiam susitars, turi laisvę įsikurti mieste ar kaimuose“. Taigi, Konstitucijos IV straipsnio formuluotės dvelkia Apšvietos lygybės dvasia ir tarsi ignoruoja luominę baudžiatvėnę Abiejų Tautų Respublikos tikrovę.

Apibendrinant šią dalį galima konstatuoti, kad 1791 m. gegužės 3-iosios *Valdymo įstatymas*, nors priimtas ne Stanislovui Augustui įžengiant į sostą, o jo valdymo pabaigoje, turi valdovo ir bajorijos tarpusavio sutarties teisinį svorį, nes iš naujo performuluoja valdovo ir bajorijos anksčiau sutartą valstybės valdymo formą ir principus (pirmiausia nustatė paveldimą konstitucinę monarchiją vietoj anksčiau galiojusio renkamo valdovo, dėl šio pakeitimo monarchas iškilmingai prisiekė Seime), todėl dabartinėje teisinėje terminijoje toks aktas galėtų būti vadinamas konstituciniu. Be to, pagal turinį Konstitucija daugiau ar mažiau atitinka ir šiuolaikinės konstitucijos požymius, todėl istoriografijoje ir žmonių sąmonėje plačiai paplitęs jos įvardijimas *konstitucija* yra teisiškai pagrįstas net vertinant šiuolaikinės teisinės terminijos požiūriu.

## II. Gegužės 3-iosios konstitucija ir Lietuvos valstybingumo matmuo

Viena iš didžiausių kliūčių Gegužės 3-iosios konstituciją priskirti Lietuvos konstitucinei tradicijai yra ta, kad jos tekste nei valstybingumo, nei tautos matmenyse nėra kalbama apie Lietuvą ar LDK, o rašant apie tautą išimtinai minima *lenkų tauta*. Dėl šios priežasties Pirmosios Lietuvos Respublikos istoriografijoje nusistovėjo tradicija (kuri vėliau įėjo į vadinamąjį Lietuvos istorijos didįjį naratyvą) Konstituciją Lietuvos valstybingumo požiūriu vertinti neigiamai, pabrėžiant, kad ja buvo panaikinta Abiejų Tautų Respublika, kaip konfederacinė valstybė, ir konstituciniu lygmeniu įteisinti tik *Lenkijos kraštų* (*w krajach polskich*), *Lenkijos žemės* (*ziemia polska*) ir *provincijų* terminai<sup>12</sup>.

O ką gi liudija Konstitucijos tekstas? Galima pacituoti keletą dokumento nuostatų: „*Stanislovas Augustas <...> drauge su dvigubos sudėties konfederuotu seimu, atstovaujančiu lenkų tautai*“ (Preambulė); „<...> garantuojame visų apeigų ir religijų laisvę *Lenkijos kraštuose, pagal kraštų įstatymus*“ (I str.); „*šiose seime priimtą įstatymą, <...> suteikiančią naują, tikrą ir veiksmingą jėgą laisviems lenkų bajorams*“ (III str.); „*kiekvienas žmogus, <...> vos įžengęs į lenkų žemę, turi visišką laisvę*“ (IV str.); „*Idant valstybių vientisumas, pilietinė laisvė ir visuomenės tvarka visam laikui išliktų pusiausvyroje, lenkų tautos valdymą turi sudaryti trys valdžios*“ (V str.); „<...> todėl laisvajai *lenkų tautai* laidavę galimybę kurti sau įstatymų valdžią <...>“; „<...> pareiga apsaugoti kiekvieno *lenkų žemės* gyven-

<sup>12</sup> Tokį iki šių laikų Lietuvoje įsitvirtinusį požiūrį puikiai įkūnija vienas iš Justino Marcinkevičiaus dramos „Katedra“ herojų – Žmogus:

*„Reik paminėt, kad tūkstantis septyni  
Šimtai devyniasdešimt pirmų metų  
Valstybės konstitucijoj nėra  
Net žodžio „Lietuva“. Vadinas, broliai,  
Mes stovim prie tėvynės kapo...“.*

Marcinkevičius, J. Katedra: dešimties giesmių drama. *Mindaugas. Mažvydas. Katedra*. Kaunas: Šviesa, 1988, p. 267.

tojo likimą ir visiems laikams užkirsti kelią užsienio valstybių įtakai, <...> būtinybė nukreipti nuo sosto svetimšalių ir **įtakingų lenkų ambicijas** <...>“ (VII str.). Taigi, iš cituotų Konstitucijos nuostatų galima daryti išvadą, kad dėl šios Konstitucijos LDK galutinai praranda savo turėtą konfederacijos subjekto juridinį statusą ir tampa tiesiog *ziemia polska*, o LDK bajorai nuo šiol traktuojami kaip priklausantys lenkų tautai – *naród polski* (tiesa, lieka neaišku, ar šalia *natione polonus* LDK bajorai pagal Konstituciją galėtų save vadinti bent jau *gente lituanus*).

Reikia pripažinti, kad vienu iš pirmųjų bandymų perskaityti Gegužės 3-iosios konstituciją „lietuviškai“ galima laikyti Adolfo Šapokos darbus, kuriuose jis dar tarpukariu stengėsi išsiaiškinti LDK atstovų poziciją šiuo klausimu ir žvelgti į ją 1791 m. spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo<sup>13</sup> akto kontekste. Pirmiausia turima omenyje nepublikuota A. Šapokos studija „Lietuva Reformų Seimo Metu“<sup>14</sup> (parengta 1936 m. disertacijos pagrindu) ir Konstitucijai skirtas straipsnis<sup>15</sup>. Vis dėlto autorius Konstitucijos priėmimą gegužės 3 ir 5 dienomis vadina tikru perversmu ar *coup d'état*<sup>16</sup>, juolab kad šiuo aktu buvo pažeistos ankstesnės monarcho ir bajorų *pacta conventa* (pirmiausia nuostata, kad bajorai turi

<sup>13</sup> Nors kai kurie autoriai šį dokumentą verčia kaip „Įžadą“ (iš lenk. *zereczenie*), autorius laikosi termino „Įsipareigojimas“, kuris labiau tinkamas šiuolaikinei teisinei kalbai.

<sup>14</sup> Šapoka, A. Raštai. T. 2. *Lietuva Reformų Seimo metu. Iki 1791 m. Gegužės 3 d. Konstitucijos*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008.

<sup>15</sup> Šapoka, A. Gegužės 3 d. konstitucija ir Lietuva. *Lietuvos praeitis*. Kaunas, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 137–210.

<sup>16</sup> Tokį jo požiūrį greičiausiai lėmė tai, kad nebuvo laikomasi formalių konstitucijos priėmimo taisyklių, pagal kurias kiekvienas Keturmečio Seimo konstitucijos projektas po perskaitymo Seime turėjo būti perduotas „deliberacijai“ konstitucinėje komisijoje ir bent 3 dienas prieš sprendimo priėmimą išdalytas atstovams susipažinti. Be to, atstovai Seime vietos seimeliuose gaudavo instrukcijas (įgaliojimus), kaip reikia balsuoti Seime, o balsavimas už tokią valdymo formą, kurioje būtų apribota bajorų teisė rinkti valdovą, dažniausiai peržengė Seimo atstovų turėtų instrukcijų ribas. Galų gale tokia valdymo formos pataisa (sosto paveldėjimas) prieštaravo ir valdovo su bajorija sudarytai *pacta conventa*. Žr. Šapoka, A. Raštai. T. 2. *Lietuva Reformų Seimo metu. Iki 1791 m. Gegužės 3 d. Konstitucijos*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008, p. 399, 407.

teisę rinkti monarchą). Kita vertus, būtent A. Šapoka pirmasis pabrėžė, kad Gegužės 3-iosios Konstitucijoje numatytas LDK statuso sumažinimas praktiškai taip ir nebuvo įgyvendintas, o 1791 m. spalio 20 d. Seime priėmus Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo aktą, laimėjo LDK savarankiškumo „težė“<sup>17</sup>. Savo ruožtu Mečislovas Jučas ir šiuo metu laikosi nuomonės, kad net „*Abipusis abiejų tautų įsipareigojimas, priimtas lietuvių iniciatyva, jau nebegalėjo pakeisti pagrindinės Gegužės 3 d. konstitucijos duotos [Respublikos unifikavimo] krypties*“<sup>18</sup>.

Lietuvoje nusistovėjusį vienpusišką Gegužės 3-iosios Konstitucijos vertinimą kai kurie istorikai kritikuoja ir bando keisti vadinamąjį Lietuvos istorijos didįjį naratyvą. Pavyzdžiui, Alfredo Bumblausko kritika remiasi šiais argumentais: prie Konstitucijos rengimo prisidėjo ir Lietuvos atstovai (pvz., Ignas Potockis), o Konstitucijos priešininkai (Targovicos konfederacijos rėmėjai) buvo Kotrynos II favoritai, privėdę prie visiško Abiejų Tautų Respublikos žlugimo; Konstitucijai pritarė dauguma LDK paviėtų seimelių; be to, 1791 m. spalio 20 d. Lietuvos delegacija Ketverių metų Seime išsireikalavo pataisos, pavadintos Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimu, kurioje jau buvo minimos *abi tautos* ir LDK<sup>19</sup>. Taip pat Eligijus Raila, siekdamas „reabilituoti“ Gegužės 3-iosios Konstituciją Lietuvos istoriografijoje, remiasi analogiškais argumentais, kad nė vienas Konstitucijos straipsnis nekalba specialiai apie Lietuvos panaikinimą, atvirkščiai – Konstitucijoje minimas terminas *Respublikos valstybės (państwa Rzeczypospolitej)* nurodo į LDK. Be to, pasak autoriaus, Konstitucija buvo išversta į lietuvių kalbą, o 1791 m. spalio 20 d. priimtas Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimas tapo „*esmine konstitucijos pataisa*“, todėl „*kitaiip negu istoriografinė versija, pabrėžusi Lietuvos išnykimą Karūnos glėbyje, būtų galima teigti,*

<sup>17</sup> Šapoka, A. Raštai. T. 2. *Lietuva Reformų Seimo metu. Iki 1791 m. Gegužės 3 d. Konstitucijos*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008, p. 446.

<sup>18</sup> Jučas, M. Gegužės 3 d. konstitucijai. *1791 m. gegužės 3 d. konstitucija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 10.

<sup>19</sup> Bumblauskas, A. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 412.

kad anuometinė Lietuvos visuomenė išsaugojo šalies istorinio atskirumo ir savarankiškumo tradiciją<sup>20</sup>. Taigi, būtina atidžiau išnagrinėti minėtų autorių argumentus dėl Gegužės 3-iosios Konstitucijos vertinimo Lietuvos valstybingumo kontekste, aptariant šiuos tris požymius: 1) Lietuvos vardo minėjimas Konstitucijos tekste, 2) termino *Respublikos valstybės* vartojimas Konstitucijos tekste ir 3) Konstitucijos vertimas į lietuvių kalbą<sup>21</sup>.

1. Lietuvos istoriografijoje nusistovėjusi nuomonė, kad Gegužės 3-iosios Konstitucijoje nėra minimas Lietuvos vardas. Vis dėlto nėra visiškai taip, nes Lietuva minima bent trijose vietose, tiesa, susijusiose išimtinai su asmenų titulais, t. y.: Preambulėje (monarcho titule), II straipsnyje (Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto titule) ir pasirašiusių Seimo atstovų tituluose. Pavyzdžiui, Preambulėje išvardijami monarcho Stanislovo Augusto titulai: „*Stanislovas Augustas, iš Dievo malonės ir tautos valios Lenkijos Karalius, Lietuvos, Rusijos, Prūsijos, Mazovijos, Žemaitijos, Kijevo, Voluinės, Podolės, Palenkės, Livonijos, Smolensko, Severo ir Černigovo Didysis Kunigaikštis <...>*“. Nors Lietuvos vardas karaliaus, kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio, titule paminėtas pirmu numeriu, tačiau formaliai žiūrint jis niekuo nesiskiria nuo *Palenkės* ar *Černigovo*, todėl Lietuvos valstybingumą čia sunku įžvelgti. Antra, Lietuva paminėta Konstitucijos II straipsnyje, kuriame, išvardijant bajorams suteiktą įvairių valdovų (pradedant Kazimieru Didžiuoju ir baigiant Žygimantu Augustu) privilegijas, šalia Jogailos

<sup>20</sup> Raila, E. Gegužės 3-iosios epocha. 1791 m. Gegužės 3 d. Konstitucija. Vilnius, 2001, p. 74; Raila, E. *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*. Vilnius: Aidai, 2007, p. 65–68, 80–87.

<sup>21</sup> Būtina paminėti, kad iki šiol išsamiausia Lietuvos istorikų diskusija vertinant Gegužės 3-iosios Konstituciją vyko 2008 m. spalio 10 d. konferencijoje „1791 m. gegužės 3 d. konstitucija Lietuvos istorijoje ir istorinėje kultūroje“ tuometiniame Vilniaus pedagoginiame universitete. Konferencijoje buvo kelti ne tik istoriniai, bet ir teisiniai klausimai, kurių rezultatais naudojamosi ir šiame straipsnyje. Konferencijos diskusijos ir apibendrinimai buvo publikuoti: Burbaitė, E., Karvelis, D., Ringytė, R. Dar kartą apie gegužės 3-iosios konstituciją. *Istorija: mokslo darbai*. T. 72 (2008), p. 104–108.

paminėtas ir „*Vytautas, jo brolis, didysis Lietuvos kunigaikštis*“. Įdomu tai, kad visi Konstitucijoje išvardyti valdovai buvo Lenkijos valdovai karaliai, išskyrus Vytautą, kuris buvo tik Lietuvos valstybės valdovas – Lietuvos didysis kunigaikštis. Vis dėlto bandymų šią vietą interpretuoti kaip pripažįstančią valstybės dualizmą neleidžia po minėtos nuostatos einantis sakinytis, teigiantis, kad „<...> *bajorų luomo prakilnumą Lenkijoje pripažįstame lygiaverčiu bet kokiam kur nors kitur naudojamam bajorystės laipsniui*“. Todėl Vytauto Didžiojo, kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio, paminėjimą Konstitucijoje bajorų privilegijų kontekste galima traktuoti išimtinai istoriniu požiūriu. Pagaliau trečia vieta, kur Konstitucijoje paminėta Lietuva – ją pasirašiusių Seimo atstovų-signatarų tituluose: pirmiausia kunigaikščio Kazimiero Nestoro Sapiegos, kuris pasirašo kaip „*Lietuvos artilerijos generolas ir LDK konfederacijos maršalka*“, taip pat Kazimiero Konstantino Pliaterio, pasirašiusio kaip Trakų generolas kaštelionas ir „*deputatas konstitucijai iš L. D. K.*“, ir Jackaus Putkamerio, kuris pasirašė kaip Minsko vaivadijos pasiuntinys ir „*deputatas konstitucijai iš LDK provincijos*“<sup>22</sup>. Tačiau ir Konstitucijos signatarų lietuviški titulai negali būti vertinami kaip vienas iš Lietuvos valstybingumo akcentų, nes juose neatsispindi savarankiškas LDK teisinis statusas.

2. Kitas svarbus Konstitucijos teksto „lietuviškumo akcentas“, pabrėžiamas minėtų autorių, galėtų būti termino *Respublikos valstybių* (daugiskaita) paminėjimas trijose Konstitucijos vietose. Pirmiausia ši nuostata užfiksuota III straipsnyje, kuriuo įstatymas „*Mūsų karališkieji laisvieji miestai Respublikos valstybėse (w państwach Rzeczypospolitej) pripažįstamas Konstitucijos sudėtine dalimi*“ (terminas *Respublikos valstybės* paminėtas įstatymo pavadinime); IV straipsnyje, kuriuo suteikiama laisvė bet kuriems asmenims, naujai atvykusiems ar sugrįžu-

<sup>22</sup> Abiejų Tautų Respublikos teritorija į tris panašaus dydžio provincijas (Mažąją Lenkiją, Didžiąją Lenkiją ir LDK) buvo suskirstyta jau 1775 m., tačiau šis suskirstymas, nors ir atsiradęs valstybės centralizacijos pagrindu, neturi būti vertinamas kaip panaikinantis LDK subjektiškumą bendroje valstybėje.

siems į *Respublikos valstybes*, ir V straipsnio, įtvirtinančio tautos suvereniteto principą ir valdžių padalijimą, antrame sakinyje, kuriame teigiama: „<...> idant **Respublikos valstybių** vientisumas, pilietinė laisvė ir visuomenės tvarka visam laikui išliktų pusiausvyroje, lenkų tautos valdymą turi sudaryti trys valdžios <...>“. Nors Konstitucijoje niekur nėra nurodyta, kas yra *Respublikos valstybės*, niekam negalėtų kilti abejonių, kad omenyje turimos Lenkijos Karalystė ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, minėto Konstitucijos teksto formuluotės leidžia manyti, jog dokumente vis dar grumiasi skirtingos naujos valdymo formos koncepcijos (konfederacinė ir centralizuota).

Kaip termino *Respublikos valstybės* interpretavimo šaltinį galima pasirinkti ir 1791 m. gegužės 5 d. Seimo deklaraciją<sup>23</sup>. Kaip žinoma, gegužės 5 d. Seime buvo antrą kartą balsuojama dėl Gegužės 3-iosios Konstitucijos; buvo priimta ir Seimo deklaracija, nurodanti, kaip Konstitucija turi būti įgyvendinta<sup>24</sup>. Dėl šios priežasties deklaracija gali būti vertinama kaip tam tikras konstitucinis aktas dėl Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos ir šiuo požiūriu laikomas jos sudedamąja dalimi. Todėl svarbi ir deklaracijos teksto analizė, galinti geriau paaiškinti Konstitucijos tekste vartojamas minėtas sąvokas ir terminus.

Pirmausia reikia pasakyti, kad šioje deklaracijoje *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė* yra paminėta reikšmiškai (ne tik tituluose): „<...> šią priesaiką duoti pavedame Lenkijos karūnos valstybėse, įskaitant Lietuvos D. K. (lenk. *w państwach korony polskiej, i W. X. litewskiego konsystujące*). Gegužės 8 d. visose krašto bažnyčiose nustatome padėkos Dievui pamaldas už suteiktą puikią akimirką išsivaduoti Lenkijai iš užsienio priespaudos ir vidaus netvarkos <...>“.

Taigi, šios deklaracijos kontekste paminėtas *Lenkijos karūnos vals-*

<sup>23</sup> Gegužės 5 d. Seimo deklaracijos teksto prasmėms pabrėžti taip pat buvo naudojama ir šios deklaracijos Juozo Tumelio lietuviško vertimo publikacija. Žr. Tumelis, J. Absakims Stonu surinktuju. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1977, p. 105–106.

<sup>24</sup> Kochlewski, W. *Ustawa Rządowa. Konstytucja 3 Maja 1791: pierwodruki*. Warszawa, 2005, p. 3.

*tybių*, kaip ir Konstitucijos tekste kartais pasitaikantis terminas *Respublikos valstybės* nors ir išlaiko tam tikrą Lietuvos valstybingumo „svorį“, tačiau pastarajai jos interpretacijai reikalingos nuorodos į kitus istorinius teisinius šaltinius, esančius už Konstitucijos ribų, todėl atsietai šis terminas negali būti pakankamas Lietuvos valstybingumo Gegužės 3-iosios Konstitucijos tekste argumentas. Be to, terminą *Respublikos valstybės* perskaityti *lietuviškai* dar labiau apsunkina terminas *Lenkijos karūnos valstybės*, paminėtas Gegužės 5 d. Seimo deklaracijoje. Todėl Konstitucijoje pasitaikantis terminas *Respublikos valstybės* geriausiai atveju galėtų būti prilyginamas tokiam federaciniam subjektui kaip JAV federacinės valstijos (*state*) ar XIX a. pabaigoje suvienytos Vokietijos žemės (*Länder*). Tokį *Respublikos valstybių* aiškinimą atitinka ir Miestų įstatymo teksto analizė, kurio pavadinime vartojamas terminas *Respublikos valstybės* šio įstatymo tekste atskleidžiamas per terminus (LDK) *provincija* ar *žemė*<sup>25</sup>.

3. Gegužės 3-iosios Konstitucijos vertimas į lietuvių kalbą minimas taip pat dažnai, kaip ir argumentas dėl Konstitucijos lietuviško matmens. Reikia apgailestauti, kad dokumento vertimas iki šiol nėra rimtai įvertintas ne tik Lietuvos kalbininkų, bet ir istorikų bei teisininkų. Dėl teisybės reikia pasakyti, kad 1978 m. (t. y. dar sovietmečiu) šis Konstitucijos vertimas (kartu su kai kuriais kitais Ketverių metų Seimo aktais) buvo publikuotas istoriko Juozo Tumelio, kuris parašė ir trumpą įžangą šiai publikacijai<sup>26</sup>. Kol kas tai vienintelis bandymas pasvarstyti apie galimus šio vertimo metus ir autorius. Beje, šis Konstitucijos vertimas taip ir liko rankraštyje – išspausdintas ir viešai išplatintas jis nebuvo. Autorius spėja, kad vertimas galėjo būti padarytas 1794 m. Kosciuškos sukilimo metu, o kiti autoriai linkę vertimui suteikti net

<sup>25</sup> *Miestų įstatymo lietuvišką vertimą* žr. *1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija*. Vilnius, 2001, p. 35–52.

<sup>26</sup> Tumelis, J. Gegužės Trečiosios Konstitucijos ir Ketverių metų Seimo nutarimų lietuviškas vertimas. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1977, p. 90–95; Tumelis, J. Prowa postanawita treczio Dieno Moios, 1791 Miatu. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1977, p. 95–105.



1791 ar vėlesnius – 1803 metus (juos, beje, pasak autoriaus, rodo rankraščio vandens ženklai)<sup>27</sup>. Žinoma, bet kuriuo atveju Gegužės 3-iosios Konstitucijos vertimas į lietuvių kalbą yra pirmasis bandymas lietuvių kalba surašyti teisės akto tekstą – jame pirmąkart Lietuvos teisės istorijoje pavartoti tokie terminai kaip *Seymas*, *Konstytucya*, *Lietuwa* ir kt., kurie (nors ir ne šiuolaikinės lietuvių kalbos gramatikos transkripcija) yra vartojami ir dabartinėje teisinėje ir politinėje lietuvių kalboje, todėl ateityje būtina atlikti tolesnį šio vertimo tyrimą, išsiaiškinant jo metus, vertėją(-us) ir jo (jų) vartojamą tarmę. Kitais žodžiais tariant, tai pirmasis (nors ir nelabai vykęs) bandymas lietuvių kalbą iš buitinės terpės perkelti į viešojo bendravimo lygmenį. Tai, kad Gegužės 3-iosios Konstitucija buvo oficialiai išversta į lietuvių, o ne į kitą Abiejų Tautų Respublikoje paplitusią kalbą, galima laikyti tam tikru LDK teisinio statuso savarankiškumo bendroje valstybėje išlaikymo požymiu. Vis dėlto šis Konstitucijos vertimas gali būti siejamas labiau su jos įgyvendinimo procesu, vykusiu jau po priėmimo, ir jis niekaip negali keisti Konstitucijos teksto (valstybės centralizacijos) prasmį.

Apibendrinant Gegužės 3-iosios Konstitucijos teksto analizę kartu su gegužės 5-osios Seimo deklaracija galima konstatuoti, kad Konstitucija nepanaikino LDK kaip administracinio teritorinio vieneto, tačiau konstituciškai užfiksavo tuo metu faktiškai sumažėjusį jos statusą, kuris dėl istorinės tradicijos kartais įvardijimas *Respublikos valstybe* (tiesa, kartu su terminu *Lenkijos karūnos valstybės*), o ne tik *provincija*, *kraštu* ar *žeme*. Be to, šis LDK teisinio statuso Gegužės 3-iosios Konstitucijoje sumažėjimas kyla pirmiausia iš to, kad suverenią tautą, kaip valstybės kūrėją ir valstybę vienijančią jėgą, Konstitucija įvardija *lenkų tautą*, o ne *abi tautas*, kaip buvo įprasta laikyti po Liublino unijos. Terminu *lenkų tauta* traktuoti išimtinai vien kaip pilietinės ar valstybinės tautos (analogiškai britų ar amerikiečių

<sup>27</sup> Tumelis, J. Gegužės Trečiosios Konstitucijos ir Ketverių metų Seimo nutarimų lietuviškas vertimas. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1977, p. 92. Šio vertimo rankraštis (ar kopija) yra Lenkijos mokslų akademijos bibliotekoje Krokovoje, jis mokslinėje literatūroje galėjo būti žinomas nuo 1906 m., kai buvo užregistruotas Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių kataloge. Lietuvoje apie šį vertimą žinota jau tarpukariu. Rankraštis yra 34 x 22 cm formato sąsiuvinyje.

tautomis) negalima, nes *lenkų tauta* nėra bendra *respublikos tauta* – tik viena iš *abiejų tautų*, užfiksuotą Liublino unijoje.

### III. Gegužės 3-iosios Konstitucija kaip sudėtinės ATR 1791 m. Konstitucijos dalis

Prieš pradėdamas šią dalį reikėtų konstatuoti, kad šiuolaikinės Lietuvos konstitucinės teisės mokslas kol kas dar neskyrė Konstitucijos analizei tinkamo dėmesio. Tai puikiai iliustruoja tiek Vilniaus universiteto, tiek Mykolo Romerio universiteto konstitucinės teisės vadovėliai. Pavyzdžiui, Egidijaus Šileikio studijoje „Alternatyvi Konstitucinė teisė“ apie Gegužės 3-iosios Konstituciją užsiminta vos keletu sakinių, ir tik išnašoje, kurioje teigiama, kad nė viename Konstitucijos straipsnyje „*nekalbama apie Lietuvą*“ ir cituojamas jau minėtas M. Jučo teiginys, kad Konstitucija „*naikino Uniją ir Lietuvos statusą valstybėje*“<sup>28</sup>. Mykolo Romerio universiteto vadovyje „Lietuvos konstitucinė teisė“ šiam dokumentui skiriamas vienas puslapis. Jame, be kita ko, teigiama, kad Gegužės 3-iosios Konstitucija yra „*Lietuvos ir Lenkijos – Abiejų Tautų Respublikos*“, tačiau kitoje vietoje jau pripažįstama, jog „*buvusi federacinė valstybė Konstitucijoje verčiama viena Lenkijos karalyste, vientisa suverenija valstybe, joje <...> neminimas net Lietuvos vardas*“ ir kad „*Lietuvos padėtį sušvelnino tik tų pat metų spalio 20 d. LDK atstovų iniciatyva Seimo priimtas „Abiejų Tautų tarpusavio įžadas*“<sup>29</sup>.

Vertinant Gegužės 3-iosios Konstituciją ir jos santykį su Lietuvos teisės tradicija, įdomus ir naujas yra Jevgenijaus Machovenko požiūris: remda-

<sup>28</sup> Šileikis, E. *Alternatyvi konstitucinė teisė*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003, p. 45.

<sup>29</sup> *Lietuvos konstitucinė teisė*: vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012, p. 109–110. Tiesa, net ir šios trumpos informacijos negalima priskirti Lietuvos konstitucionalistams, nes šis vadovėlio skyrius parašytas vieno žymiausių Lietuvos teisės istorikų – Mindaugo Maksimaičio.

masis minėtais istorikų tyrimais<sup>30</sup>, jis siūlo į Gegužės 3-iosios Konstituciją žvelgti tik kaip į vieną iš konstitucinių aktų, sudarančių sudėtinę 1791 m. (Ketverių metų Seimo priimtą) Konstituciją, į kurią dar įeitų joje minimi: 1791 m. kovo 24 d. Seimelių įstatymas, 1791 m. balandžio 18 d. vadinamasis Miestų įstatymas ir Spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimas. Šį 1791 m. konstitucinių aktų sąrašą dar galima papildyti minėta Gegužės 5 d. Seimo deklaracija. Reikia pripažinti, kad pirmuosius du įstatymus konstitucionalizuoja pati Gegužės 3-iosios Konstitucija, nes III straipsnyje teigiama, jog įstatymas „Mūsų karališkieji laisvieji miestai Respublikos valstybėse“ skelbiamas „šios Konstitucijos dalimi“, o šio įstatymo II straipsnio 4 dalyje nurodyta, kad „visus ankstesnius įstatymus ir nuostatus, prieštaraujančius dabartiniam Miestų įstatymui, panaikiname, o šį įstatymą skelbiame konstituciniu“. Panašiai ir Konstitucijos VI straipsnyje teigiama, kad anksčiau Seimo priimtą Seimelių įstatymą „iškilmingai patvirtiname kaip esminį pilietinių teisių pagrindą“ (*Prawo o sejmikach <...> jako najistotniejszą zasadę wolności obywatelskiej, uroczycie zabezpieczamy*)<sup>31</sup>. Kaip minėta, į 1791 m. Ketverių metų Seimo priimtų konstitucinių aktų sąrašą autorius siūlo įtraukti ir 1791 m. spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimą, kurį netgi siūlo laikyti „aukščiausiu“ konstituciniu aktu, nes, pasak autoriaus, „jo keitimas nenumatyta, jis turi galioti amžinai, o kitos Konstitucijos dalys taisyomos kas dvidešimt penkerius metus“<sup>32</sup>. Taigi, skir-

<sup>30</sup> Taip pat lenkų istoriku J. Bardachu, žr. Bardach, J. *Konstytucja 3 maja 1791 r. a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów*. Warszawa, 2001.

<sup>31</sup> Žr. Machovenko, J. Piliiečio ir valstybės santykiai 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje: paveldas ir pamoka. *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai*. Vilnius, p. 8–10. Tiesa, autorius prie konstitucinių aktų priskiria ir *pacta conventa*.

<sup>32</sup> *Ten pat*, p. 9. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo tekstą žr. *1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija*. P. 55–58. Analogišką poziciją dėl Spalio 20 d. Įsipareigojimo teisinio statuso (kad tai nėra Gegužės 3-iosios Konstitucijos pataisa ir kad jis hierarchiškai gali būti vertinamas kaip aukštesnis už minėtą Konstituciją) jau buvo išsakę istorikai Robertas Jurgaitis ir Gintautas Sliesoriūnas minėtoje 2008 m. spalio 10 d. konferencijoje „1791 m. gegužės 3 d. konstitucija Lietuvos istorijoje ir istorinėje kultūroje“. Žr. Burbaitė, E., Karvelis, D., Ringytė, R. Dar kartą apie gegužės 3-iosios konstituciją. *Istorija: mokslo darbai*. T. 72 (2008), p. 106.

tingai nei iki šiol Lietuvos istoriografijoje vyravusi nuomonė, kad Įsipareigojimą reikia laikyti Gegužės 3-iosios pataisa, jį galima laikyti viena iš sudėtinių 1791 m. Konstitucijos dalių, dar daugiau – net turinčiu aukščiausių teisinę konstitucinę galią.

Sudėtinės Konstitucijos, sudarytos iš kelių konstitucinių aktų, samprata teisės moksle nėra nauja. Kaip pavyzdį galima pateikti Prancūzijos 3-iosios Respublikos Konstituciją, kurią sudarė keli skirtingu metu priimti konstituciniai įstatymai. Be to, netgi į dabartinę Lietuvos Respublikos Konstituciją galima žiūrėti kaip į susidedančią ne tik iš 1992 m. Konstitucijos teksto, bet ir iš 1991 ir 1992 m. konstitucinių aktų ir 2004 m. konstitucinio akto „Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje“ (neminint įstatymo dėl Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos). Todėl Konstitucijos tekste minimi du anksčiau priimti įstatymai turėtų būti traktuojami kaip sudėtinė 1791 m. Konstitucijos dalis, nes po Gegužės 3-iosios Konstitucijos priėmimo jų statusas tapo konstitucionalizuotas ir jų nuostatų nebebuvo galima pakeisti, atitinkamai nepakeičiant Gegužės 3-iosios Konstitucijos III ir VI straipsnių. Kitaip tariant, nors minėti du įstatymai buvo priimti kaip ordinariniai, ar paprastieji, Seimo įstatymai (vartojant šiuolaikinę teisinę kalbą) dar prieš Gegužės 3-iosios Konstituciją, tačiau pastarajai savo blanketinėmis nuostatomis įtraukus juos į valstybės „konstitucinį bloką“, šių dokumentų statusas susilygino su Konstitucijos teisiniu statusu ir jų nuostatų pakeitimui taip pat pradėjo galioti 25 metų „apmąstymo“ laikotarpis. O Seimo deklaracija, priimta gegužės 5 dieną antrąkart balsavus dėl Gegužės 3-iosios Konstitucijos, galėtų būti vertinama kaip Gegužės 3-iosios Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos konstitucinis įstatymas. Todėl minėtų trijų konstitucinių aktų (Seimelių ir Miestų įstatymų bei deklaracijos) konstitucinis statusas tiesiogiai kyla iš Gegužės 3-iosios Konstitucijos, kuri yra tarsi jų statuso ir veikimo „orbitos epicentras“.

Visai kitaip turėtų būti vertinamas Spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo konstitucinis statusas, kuris, palyginti su Gegužės 3-iosios Konstitucija ir minėtais jos lydimaiais konstituciniais aktais, yra išskirtinis. Tokį požiūrį galima paremti tuo, kad Gegužės

3-iosios Konstitucijoje ir ją papildančiuose įstatymuose užfiksuota tikrovė Ketverių metų Seimo buvo suprantama kaip pereinamojo pobūdžio realybė, kurią galima koreguoti pasikeitus gyventojų kartai, o Įsipareigojime įtvirtinta lenkų ir lietuvių tautų vienybė bendroje valstybėje traktuojama kaip amžinas ir nekeičiamas principas, prilygintas Liublino unijai ir ateities monarchų amžinai *pacta conventa*. Taigi, Spalio 20 d. Įsipareigojimas, skirtingai nei anksčiau minėti konstituciniai aktai, nekyla iš Gegužės 3-iosios Konstitucijos, o ją viršija kaip turintis aukštesnį konstitucinį statusą, nes yra nekeičiamas ir „*visiems laikams sudarytas*“<sup>33</sup>. Vis dėlto Spalio 20 d. Įsipareigojimą (sudėtinėje Konstitucijoje) su Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymu susieti leidžia Įsipareigojimo teksto nuoroda į „Valdymo įstatymą“ ir ten pateikta jo nauja interpretacija – jis turi tarnauti „*Lenkijos Karūnai ir Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštijai*“.

Jau minėta, kad Seimelių ir Miestų įstatymų bei Gegužės 5 d. Seimo deklaracijos, kaip 1791 m. konstitucinių aktų, tekstų analizė nerodo aiškių ir vienareikšmių LDK valstybingumo ar teisinio subjektiškumo prasmų, todėl esminę reikšmę šiame kontekste turi tik Spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo aktas, kuris yra paskutinis Ketverių metų Seimo konstitucinis aktas, įeinantis į sudėtinę 1791 metų Konstituciją. Pirmiausia Įsipareigojimo konstitucinį pobūdį rodo tai, kad jis priimtas visais balsais ir jį pasirašė išrinkti „*deputatai konstitucijai*“. Tačiau svarbiausia yra tai, kad Įsipareigojimo akte šalia termino *Lenkijos Respublika*, kaip *bendra tėvynė*, yra aiškiai ir nedviprasmiškai vartojamas terminas „*mūsų valstybės – Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Di-*

<sup>33</sup> Toks požiūris į Konstituciją, kurioje skirtingos jos nuostatos ar dalys turi skirtingą konstitucinę teisinę reikšmę, nėra naujas. Kaip antai 1991 m. konstitucinis įstatymas „Dėl Lietuvos valstybės“, kuris yra sudėtinė 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos dalis, yra praktiškai nekeičiama konstitucinė vertybė, nes ją pakeisti galima tik referendumu, kai už tai pasisakytų daugiau nei 3/4 rinkimų teisę turinčių piliečių. O kitos 1992 m. Konstitucijos nuostatos (išskyrus I ir XIV skyrių) gali būti keičiamos Seime 2/3 balsų dauguma. Nekeičiamų konstitucijos nuostatų turi ir 1948 m. Italijos Konstitucija ar 1949 m. Vokietijos Pagrindinis įstatymas ir kt.

džiosios Kunigaikštystės“, be to, skirtingai nei Gegužės 3-iosios Konstitucijoje, jau kalbama ne apie *lenkų tautą*, o apie „*abi – Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautas*“. Galiausia, kaip minėta, Spalio 20 d. Įsipareigojime ir Gegužės 3-iosios Konstitucija perskaitoma Liublino unijos „dvasioje“<sup>34</sup>, t. y. traktuojama ne kaip centralizuotai suvienijanti du savarankiškus subjektus į vienos tautos Respubliką ar Lenkijos Karūną, o kaip „*tarnaujanti visai mūsų valstybei – Lenkijos Karūnai ir Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai*“. Taigi, dokumente nustatytą LDK teisinį statusą galima įvardyti kaip tam tikrą konfederacinės valstybės subjektiškumą, pagal kurį abiejų subjektų yra valdoma bendra kariuomenė ir iždas, o LDK paliekama viešųjų Lietuvos pajamų kasa bei atskiras teismas (Respublikos) Iždo komisijos byloms, susijusioms su Lietuva, nagrinėti.

Apibendrinant šią dalį konstatuotina, kad visus minėtus penkis konstitucinius aktus galima laikyti sudėtinėmis 1791 m. Konstitucijos dalimis, tačiau šią sudėtinę 1791 m. Konstituciją traktuoti kaip „Abiejų Tautų Respublikos Konstituciją“ galima tik dėl 1791 m. spalio 20 d. Seime priimto Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo<sup>35</sup>. Dar daugiau, tik šio paskutinio konstitucinio akto kontekste visą sudėtinę ATR 1791 m. Konstituciją galima laikyti ir Lietuvos konstitucingumo istorijos dalimi.

<sup>34</sup> „<...> pripažįstame tų tautų [Karūnos ir LDK] unijų akto straipsnius, taip pat jų pastovumą ir neliečiamumą šiuo aktu apsaugome <...> taip tvirtai ir stipriai, kaip yra Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės unijų akte. Ir kadangi Mes, Karalius, visa tai laikome savo *factorum conventorum* straipsniu, tad ir Mūsų įpėdiniams, privalėsiantiems prisiekti, visa tai norime turėti įtraukta *inter pacta conventa* (5 p.)“.

<sup>35</sup> Tai, kad 1791 m. spalio 20 d. Įsipareigojimas pakeitė Gegužės 3-iosios Konstitucijoje numatytą valstybės centralizacijos principą ir garantavo LDK subjektinį savarankiškumą, pripažįsta ir minėtas lenkų istorikas Michailas Petrzakas: „*Jednakoże ustawy wykonawsze do konstytucji nie potwierdzały faktu likwidacji podmiotowości ustrojowej Wielkiego Księstwa. Uchwalone jednomyślnie Zaręczenie Wzajemne obojga Narodów utrzymało odrębności ustrojowe Wielkiego Księstwa, głównie w zakresie administracji i prawa*“. Petrzak, M. *Konstytucja 3 Maja 1791 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011, p. 12.

## Išvados

1. Gegužės 3-iosios *Valdymo įstatymas* pagal savo turinį turi tam tikrų modernios konstitucijos bruožų (steigiamasis akto pobūdis, viršenybė ordinarinės teisės atžvilgiu, valstybės sandaros, įskaitant valdžių padalijimą, įtvirtinimas, poslinkis žmogaus teisių plėtimo link) ir todėl gali būti pagrįstai vadinamas *konstitucija* šiuolaikine prasme. Vis dėlto Gegužės 3-iosios Konstitucijos priėmimo metu nebuvo laikomasi Seimo konstitucijoms (juolab keičiančių privilegijose nustatytų valdovo ir bajorų *pacta conventa* nuostatas) būtinų priėmimo taisyklių, ji priimta skubos tvarka, apeliuojant į ypatingą padėtį valstybėje.

2. Gegužės 3-iosios Konstitucijos tekste formaliai lietuvišką matmenį atspindi: 1) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paminėjimas Stanislovo Augusto, Vytauto Didžiojo ir Konstitucijos signatarų tituluose; 2) termino *Respublikos valstybių* vartojimas ir 3) Gegužės 3-iosios Konstitucijos vertimas į lietuvių kalbą. Tačiau minėti Konstitucijos terminai neatskleidžia savarankiško LDK teisinio statuso valstybėje, o (kol kas nenustatytos datos) Konstitucijos vertimas į lietuvių kalbą negali būti vertinamas kaip galintis keisti Konstitucijoje vartojamas valstybę centralizuojančias ir savarankišką LDK statusą mažinančias sąvokas bei prasmes.

3. Gegužės 3-iosios Konstitucijos teksto analizė leidžia konstatuoti, jog ja nebuvo panaikinta LDK, kaip teritorinis administracinis vienetą, tačiau ji užfiksavo sumažėjusį LDK statusą iki Lenkijos Karalystės federacinio subjekto ar net centralizuotos valstybės regiono, o joje pasitaikantis terminas *Respublikos valstybės* (šalia terminų *Respublikos kraštai, žemės, provincijos*) geriausiai atveju galėtų būti prilyginamas tokiam federaciniam subjektui kaip JAV federacinės valstijos ar Vokietijos žemės.

4. Gegužės 3-iosios Konstitucijos (dėl steigiamojo pobūdžio valstybę centralizuojančių nuostatų) negalima vienareikšmiai vadinti *Abiejų*

*Tautų Respublikos* Konstitucija, nes ji ne tik fiksavo, bet ir steigė naują politinę visuomeninę tikrovę, nepripažįstančią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės suverenaus teisinio statuso, konstituciniu suverenu (šalia karaliaus) įvardydama *lenkų tautą*.

5. Į 1791 m. Konstituciją galima žvelgti kaip į sudėtinę Konstituciją, kurią be Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo ir Gegužės 5-osios Seimo deklaracijos sudarytų 1791 m. kovo 24 d. Seimelių įstatymas, 1791 m. balandžio 21 d. Miestų įstatymas bei Spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo aktas. Pastarasis konstitucinis aktas yra ne tiek Gegužės 3-iosios Konstitucijos pataisa, kiek savarankišką statusą 1791 m. Abiejų Tautų Respublikos Konstitucijoje turintis konstitucinis aktas. Jei pirmiems trims konstituciniams aktams konstitucinį statusą suteikia Gegužės 3-iosios Konstitucija, tai Spalio 20 d. Įsipareigojimo (aukštesnio už kitus keturis aktus) konstitucinis statusas kyla tiesiogiai iš jo teksto reikšmių ir priėmimo procedūros.

6. Tik 1791 m. spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo aktą įtraukus į sudėtinę Abiejų Tautų Respublikos 1791 m. Konstituciją, pastarąją galima laikyti Lietuvos konstitucingumo istorijos daliimi, nes Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė joje paminėta kaip lygiavertis Abiejų Tautų Respublikos subjektas, o ne tik kaip Respublikos ar Lenkijos karūnos provincija ar federacinė teritorija. Beje, analogiška pozicija atsispindi ir Lietuvos Respublikos Seimo 2011 m. balandžio 28 d. rezoliucijoje „Dėl Gegužės trečiosios konstitucijos su Abiejų Tautų Tarpusavio Įžadu 220-ųjų metinių“, kurioje teigiama, kad „*pirmoji moderni rašytinė Konstitucija Europoje*“ yra „*Gegužės trečiosios Konstitucija su Abiejų Tautų tarpusavio įžadu*“.



# CONSTITUTION OF MAY 3, 1791 AND LITHUANIAN CONSTITUTIONAL TRADITION

VAIDOTAS A. VAIČAITIS

## Summary

**Keywords:** Constitution; Seimas; Lithuania; Commonwealth of Two Nation; 1791.

This article is devoted to analyze the constitution of May 3, 1791 – from legal point of view trying to find any touch points with Lithuanian statehood and constitutional history. That kind of survey is needed, because previous studies of this document in Lithuania have been exclusively done by historians but not legal (constitutional) scientists. The author firstly analyzes the question, whether this document might be considered as constitution through theory of modern constitutionalism, then the references to “Lithuania” in the text of the constitution are analyzed in order to reveal their meaning and lastly, the new concept of “constituent 1791 Constitution of Commonwealth of Two Nations” is offered, which through inclusion in it, especially,

Mutual Engagement of Two Nations (pol. *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów*) adopted in October 20, 1791 – might be considered as a part of Lithuanian constitutional history. Therefore, the author suggests that this constituent 1791 Constitution might be consisted of 5 constitutional acts: 1) May 3 constitution, 2) Seimas Declaration of May 5, 3) April 21, 1791 Free royal cities act (pol. *Miasta Nasze Królewskie Wolne w Państwach Rzeczypospolitej*), 4) March 24, 1791 Act on local legislative councils’ (pol. *Prawo o Sejmikach*) and 5) Mutual Engagement of Two Nations (pol. *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów*). The article ends with some conclusions for contemporary Lithuanian constitutional legal science.

*Įteikta 2013 m. gegužės 30 d.*